

דף מקורות

ראש השנה לאילנות הגדרת אילן וירק

1. ט"ו בשבט - ראש השנה לפירות האילן

משנה ראש השנה פ"א מ"א:

ארבעה ראשי שנים הם באחד בניסן ראש השנה למלכים ולרגלים באחד באלול ראש השנה למעשר בהמה רבי אלעזר ורבי שמעון. אומרים באחד בתשרי באחד בתשרי ראש השנה לשנים ולשמיטין וליובלות לנטיעה ולירקות באחד בשבט ראש השנה לאילן כדברי בית שמאי בית הלל אומרים בחמשה עשר בו.

2. הגדרת אילן וירק לעניין הלכות כלאים

תוספתא כלאיים פרק ג הלכה טו:

הקנים והחגין והוורד והאטדין מין אילן ואינן כלאים בכרם זה הכלל כל המוציא עליו מעיקרו הרי זה ירק וכל שאין מוציא עליו מעיקרו הרי זה אילן.

רמב"ם הלכות כלאים פרק ה -

הלכה ו:

אין אסור משום כלאי הכרם אלא מיני תבואה ומיני ירקות בלבד, אבל שאר מיני זרעים מותר לזרעם בכרם ואין צריך לומר שאר אילנות.

הלכה יט:

...הקנים והוורד והאטדין מיני אילן הן ואינן כלאים בכרם.

הלכה כ:

זה הכלל כל המוציא עליו מעיקרו הרי זה ירק וכל שאינו מוציא עליו מעיקרו הרי זה אילן והצלף אילן לכל דבר.

3. הגדרת אילן לעניין הלכות ערלה

גמרא ברכות דף לו ע"א:

צלף, בית שמאי אומרים: כלאים בכרם, ובית הלל אומרים: אין כלאים בכרם, אלו ואלו מודים שחייב בערלה. הא גופא קשיא! אמרת צלף, בית שמאי אומרים: כלאים בכרם, אלמא מין ירק הוא, והדר תני: אלו ואלו מודים שחייב בערלה, אלמא מין אילן הוא! הא לא קשיא; בית שמאי ספוקי מספקא להו, ועבדי הכא לחומרא והכא לחומרא...

משמע שהגדרת אילן וירק בהלכות ערלה זהה להגדרות בהלכות כלאים.

4. הגדרת אילן וירק לעניין ברכת 'בורא פרי העץ'

גמרא ברכות דף מ ע"א:

היכא מברכינן בורא פרי העץ - היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוזא והדר מפיק, אבל היכא דכי שקלת ליה לפירי ליתיה לגוזא והדר מפיק - לא מברכינן עליה בורא פרי העץ אלא בורא פרי האדמה.

רש"י ברכות מ ע"א:

גוזא - הענף של עץ.

מפיק - פירי אחריו.

שו"ע הרב או"ח סי' רג סע' א (בהערה):

ו"א שאפי' העיקר (הגזע) נשאר קיים כל החורף, רק שענפיו נושרים בחורף וחוזרים וצומחים בקיץ מהעיקר... אין פירותיו חשובים לברך בפה"ע...

צמח צדק (חידושים ברכות שם סד"ה ועל פירות האילן):

אך מש"כ דעה ג': ו"א שאפי' העיקר נשאר קיים וכו' - לא מצאתי עדיין.

מרדכי ברכות דף מ ט" קלא:

כתב **בתשובות הגאונים** כל אילן דיבש בסיתוא וכלו **גוזזי וטרפי לגמרי** בחורף **והדר פארי משרשיו** מברכין על פירותיו בפה"א וכל היכא דאי שקלי לפירא **איתא לגוזזא והדר מפיק פירא** זהו פרי העץ מכאן פסק (*הר"י) [*ה"ר יוסף] וראב"י דאיתן תותים ופריז"ש ובישוני"ש וכיוצא בהן שיש לברך בפה"א.

משמע שכמו הגדרת האילן בכלאיים, הוא הדין לעניין ברכות.

ראבי"ה ח"א מסכת ברכות (א-קמז) סימן קיג:

פסק ר"ח היכי דשקלת לפירא וכו' תניא בתוספתא **כל שהוא מוציא עליו מעיקרו עשב הוא ומברך בורא פרי האדמה וכל שמוציא עליו מעצו אילן הוא ומברך עליו בורא פרי העץ**. וראינו לרבתינו שאמרו משם רבותיהם כל אילן דבסיתוא נתרי טרפי מגוזזיה ועייל מוחא בגוזזיה ואפיק טרפא מגוזזיה אילן הוא, וכל [ד]פארי משרשיו כגון מוזי **(בננה)** ושימשי עשב הוא. כללא דמלתא [הגי עצים], דיבשי בסיתוא באילני ובקייטא מלבלי [והיזמי] ירקי, דיבשין בסיתוא לגמרי והדר פארי **משרשיו**, בר מניצפה שהוא צלף דאע"ג דפארי משרשיה עץ הוא דעיינו רבנן דמקצת פארי נמי מן העץ. ולפי זה איתן הנקראין [ברונבר"ש] בלשון אשכנז שעושין מי תותים מהם ומדנפר"ש ובלשון לע"ז פריז"ש הם נקראים עשב, **כי חוזרים וגדלים מן השורש שנתייבש**, ומברך עליהם בורא פרי האדמה.

רא"ש מסכת ברכות פרק ו סימן כג:

כל דבר שעושה פירות משנה לשנה נקרא עץ אבל **כל דבר שצריך לזורעו בכל שנה** נקרא פרי הארץ.

משמע שכל גידול שמוציא פרי משנה לשנה נקרא פרי העץ, אך כל גידול שצריך זריעה מחודשת נקרא פרי האדמה.

ועוד אומר סימן אחר בתוספתא [כלאיים פ"ג]: **כל שמוציא עליו מעיקרו עשב הוא ומברך עליו בורא פרי האדמה וכל שמוציא עליו מענפיו אילן הוא ומברכין עליו בורא פרי העץ**.

ריטב"א ברכות מ ע"א ד"ה 'מאן':

ואמרינן לענין פירות האילן דכל היכא דכי שקלת ליה לפירא **משתייר אילנא והדר מפיק פרי חשיב אילן** וכל היכא דכי שקלת ליה לפירא **לא שייך אילנא** לא מברכין בורא פרי העץ. ודווקא לענין פרי או איכא לאחשובי פרי העץ או לא הוי האי כללא **אבל לענין כלאים אי איכא לאחשוביה ירק או אילן דינא אחרינא אית להו**.

עיין בהערה 340 בריטב"א, (מהדורת מוסד הרב קוק) ונראה שכוונתו שמשתייר האילן, היינו שאין צריך לזרוע מחדש, וכל אילן שאינו נשאר וצריך לזרוע מחדש - נחשב פרי האדמה. כלל זה שונה בהלכות כלאיים, שבהן אף שאינו צריך לזרוע, כל שיוצא מן השורשים נחשב ירק.

5. שלוש הגדרות עיקריות לאילן

שיטת רש"י (לפי שו"ע הרב): בהלכות ברכות כל גידול שמוציא פירות חדשים מאותו ענף נחשב אילן, וכל גידול שענפיו מתחדשים הרי הוא ירק. ולא התייחס לענין הלכות כלאיים וערלה.

שיטת הגאונים: משמעות ההגדרות לענין ברכות וכלאיים שווה, וכל גידול שמתחדש מגזעו הרי הוא אילן, וכל גידול שמתחדש משורשיו הרי הוא ירק.

שיטת הרא"ש: משמעות ההגדרות שונות זו מזו. לדעת הגמרא בברכות, כל גידול שמתחדש מעצמו (אפילו משורשיו) נחשב אילן, וכל גידול שצריך זריעה מחודשת נחשב ירק, הן לענין הלכות ברכות הן לענין הלכות כלאיים (וערלה). לדעת התוספתא, כל גידול שמתחדש מגזעו הרי הוא אילן, וכל גידול שמתחדש משורשיו הרי הוא ירק, הן לענין הלכות ברכות הן לענין הלכות כלאיים (וערלה).

שיטת ההלכה בשו"ע

שולחן ערוך אורח חיים סימן רג -

סעיף א:

על פירות הארץ מברך בורא פרי האדמה.

סעיף ב:

על התותים הגדלים בסנה, בפה"א. הגה: דלא מקרי עץ אלא שמוציא עליו מעצו, אבל מה שמוציא עליו משרשיו לא מקרי עץ, והני כיון דכלה עצי לגמרי בחורף והדר פרח משרשיו, מברכין עליו בפה"א (טור ומרדכי בשם תשובת הגאונים).

סעיף ג:

על המאוזי"ש (בננה), בורא פרי האדמה.

שולחן ערוך יורה דעה סימן רצו סעיף טו:

הקנים והורד והאטדין (פי' ערוך מין הדס), מיני אילן הם ואינם כלאים בכרם. זה הכלל: כל המוציא עליו מעיקרו, הרי זה ירק. וכל שאינו מוציא עליו מעיקרו, הרי זה אילן. והצלף, אילן לכל דבר.

6. גדרות נוספות ב'אחרונים' לירק ואילן

צמח המוציא פרי תוך שנתו

ספר כפתור ופרח פרק נו:

ומתוך כך מסתברא לעניותנו שהפרי הנאכל הרבה בארץ הצבי ובארץ אנדלוס ושמו אל בדאנגאן ובלשון לעז אל ברגניאש, שהם אסורות לעולם משום ערלה. וזה שהרי הוא פרי אילן שאין עלים עולין לו מעיקרו וגזעו מחליף ולעולם יצטרך לזרעו ונטעו בכל שנה ושנה. אלא בארצנו ארץ הערבה שידעת גבולה מים סדום לים כנרת שהיא ארץ חמה ביותר ומתקיים כמו שתי שנים ואל יותר מה שיהיה שלש שנים, אם כן זה הפרי לעולם הוא ערלה. וערלה נוהגת בשל גוים, וכדאיתא בירושלמי (ערלה פ"א ה"ב) זכרנוהו פרק נד וכן פסק הר"ם בחבור (מע"ש פ"י ה"ה). ואין כאן ספק לי ואנא איכול שהרי מתחלת בריתו ממזגו הוא, שלא יתכן שיהיה אלא ערלה ודאית בכל מקום ובכל זמן.

שו"ת רדב"ז חלק ג סימן תקלא:

שאלת ממני אודיעך דעתי במה שראית קצת משכילי עם נהרין שלא לאכול הברינגאן (חציל) משום חשש ערלה ומקצתם אין חוששין ואם יש חילוק במינים ובמקומות ולדעת האוסרין מה יהיה דין בכלים [אם] מותרין:
תשובה כתוב בספר כפתור ופרח וז"ל ומתוך כך מסתבר לעניותי שהפרי הנאכל בארץ הצבי ובארץ קנדלוד ושמו אלפורינגא"ן ובלשון לעז בירינגיאס שהם אסורות לעולם משום ערלה וזה שהרי היא פרי אילן שאין עליו עולין מעיקרו וגזעו מחליף ולעולם יצטרך לזרוע ולנטוע בכל שנה ושנה אלא דארצנו ארץ הערבה שידעת גבולה מים סתום עד ים כנרת שהיא ארץ חמה ביותר ומתקיים כמו שתי שנים ועל היתר מה שיהיה ג' שנים א"כ זה הפרי לעולם הוא ערלה וערלה נוהגת בשל עכו"ם וכן פסק הר"ם בחבור ואין כאן ספק לי ואנא איכול שהרי מתחלת בריתו ממזגו הוא שלא יתכן שיהיה אלא ערלה ודאית בכל מקום ובכל זמן ע"כ. וכבר ידעת כי ארץ מצרים היא חמה ביותר ולפיכך אני מודה לו במין הברינגאן השחור אבל במין הלבן הנקרא שאמ"י נ"ל שהוא מותר והטעם שהלבן זורעים אותו בכל שנה והוא מין ממיני הירק ואין ערלה נוהגת בו וכן הגידו לי הגננים שזרעים אותו בכל שנה אבל השחור גזעו מחליף ואינו יוצא משנה שלישית כי שנה ראשונה ושנייה הם ראויים למאכל והשנה הג' הוא רע למאכל ויפה לזרע ומשלישית והלאה אינה עושה כלום נמצא כל זה הפרי ודאי ערלה...
כללא דמלתא דזה הפרי הנקרא ברינגא"ן הוא מחלוקת פוסקים והמחמיר תבא עליו ברכה... כשעליתי לא"י ראיתי כולם נהגו בו היתר משמע דפשיטא להו דהוי ודאי ירק דאי הוי ספק הא קייל"ן ספק ערלה בא"י אסור ונתחדש לי טעם אחר שאין בכל מיני אילן שזרעין הגרעין ועושה פרי בתוך שנתו כזה הילכך ירק הוא.

צמח שמתקיים עד שלוש שנים בלבד

חזון איש ערלה סי' יב אות ג:

ונראה דגזע המתקיים שנתיים או שלוש שנים ואח"כ הגזע כלה והשורש קיים ומוציא גזע אחר או שגם השורש כלה וחוזר וצומח מזרע הנופל כל שאין מתקיים עד אחר ערלה ואחר רבעי ודאי לאו אילן הוא, דאין סברא שיהא אילן שפירותיו לעולם אסורין... ולמש"כ לעיל כל שאין מתקיים יותר מג' שנה הוא בכלל דברי הגאונים שאין הגזע מתקיים, ובין שחוזר השרש ומוציא גזע אחר ובין כשהשרש ג"כ כלה וצריך לזרוע מחדש הוי בכלל עולה מן השרשים...

מדברי ה'חזון איש' מתבאר שאין כאן הגדרה חדשה, אלא הרחבת ההגדרה 'כל שמוציא פרי מעיקרו הרי הוא אילן' לפי שיטת ה'גאונים', שהכוונה שהגזע הוא קבוע ותמידי שנים רבות, אך כל גידול שאינו מתקיים שלוש שנים אינו נחשב לגזע המוציא פרי באופן קבוע, אלא למוציא משורשיו.

אבל שיהיה מין צומח שיהיה אסור כשם שיש איסור במיני בעלי חיים זה אי אפשר...

צמח שכמות הפירות שלו ואיכותם יורדות עם השנים

הרדב"ז כתב שהחציל מתקיים אמנם כמה שנים, אך מן השנה השנייה ואילך כמות הפרי שלו ואיכותו יורדות. הלכה למעשה הוא לא הסתמך על תכונה זו, אך מהר"ם אלשיך נקט זאת להלכה.

מהר"ם אלשיך (מובא ב'ברכי יוסף' יו"ד סי' רצ"ד):

ומידי דברי עם אחד המיוחד מרבנן קדישא כה דיבר אלי האיש הן כל יקר ראת' עיני גדולים וצדיקים דיש להם עשר ידות בסדר קדושה ומימי לא ראיתי שום חסיד אשר חשש לאיסור הבאדי'נגאן וכלם אוכלים אותו אף דמחמירין בכמה מיני חומרות ולפי מדרגתם הי"ל להחמיר גם בזה דאיכא מאן דאסר... הראתי להרב החסיד הנז' דהרי הרב המפורסם מר זקננו מהר"א אזולאי זלה"ה בהגהותיו כ"י שכתב ז"ל... ואני שאלתי לתלמידי האר"י ז"ל ואמרו לי כי תלמידו המובהק מהרח"ו ז"ל היה אוכל אותם. גם העידו לי שהחכם השלם מהר"ם אלשיך ז"ל היה אוכל אותם והיה אומר שהוא ירק לפי שכל אילן שעושה פירות בכל שנה הולך ומשביח, זה האילן של הבאדי'נגאן שנה ראשונה היא טוב ומתוק ובשנה שנית גורע מעט והוא מר קצת ובשנה השלישית הוא מר הרבה שאינו ראוי לאכילה אלא ע"י הדחק וזה מורה שהוא ירק. גם העידו לי ששאלו קצת חסידים להרב כמהר"ר יוסף קארו ז"ל והשיב לכם פוק חזי מאי עמא דבר. גם העידו לי שגם האר"י ז"ל היה אוכל אותם עכ"ל מז"ה זלה"ה.

צמח שגזעו חלול

שו"ת הלכות קטנות חלק א סימן פג:

והבדינגינאש כתב א"א ז"ל, הכפתור ופרח אוסר אותם והרדב"ז אסרם בתחילה משום ערלה שאינם מתקיימים ג"ש ופרשתי מהם איזה זמן בלא נדר עד שמצאתי שבשאלה אחרת כשעלה לא"י נתחדש לו טעם להיתר והתיר הלבן: והשחור הוי פלוגתא והטעם הוא שאין לך אילן שמוציא הגרעין שלו פרי תוך שנתו הילכך ירק הוא ומיהו לענין מעשה בא"י צריך לבדוק אם מוציא עליו מעיקרו ועיין יו"ד סי' רצ"ו ובאו"ח סי' ר"ג. וטעם חלוש הוא זה להתיר איסור תורה כפי הספק הראשון שלו. ואצלי נתחדש טעם אחר להתיר דאיתא התם דגזרו על הגפנים שאינן גבוהין טפח שיהיו כירק (עי' סוטה מ"ג) משום שהם שפלים ונראין כירק א"כ כל דבר שמינו שפל וקצר יש לדונו שהוא ירק ובטעמים אלו עם הספק הראשון שלא ראיתי בו ממש שאין העץ של הבראינגאן דומה לעץ אילנות שחלול מבפנים וראיתי דעמא דבר לנהוג בהם היתר אזי אמרתי אין לחוש.

7. היחס להגדרות החדשות שלא הוזכרו בגמרא

ירושלמי מעשרות פ"ד ה"ד (כלאיים פ"ה ה"ח):

תני רבי חנינא בר פפא את שהוא עולה מגזעו מין אילן משרשיו מין ירק התיבון הרי הכרוב עולה מגזעו כאן בודאי כאן בספק.

מהר"ש סיריליאן:

הרי כרוב-עושה אורך גזעו ואחר מוציא נוף העלין למעלה והוא ירק כאן בודאי כאן בספק- כלומר כל המוציא עליו משורשיו ודאי ירק הוא והמוציא עליו מגזעו יש ממנו אילן ויש ממנו ירק.

הגר"א:

תני ר' חנינא זה שעלה מגזעו הוי אילן ופריך הרי הכרוב עולה מגזעו והוא ירק ומשני כאן בודאי דוודאי ידעינן דהוא ירק ואף דחזינן דעולה מגזעו אומנם הכלל הוא בדבר שהוא ספק לנו אם אילן הוא או ירק וכשרואין שעולה מגזעו אמרינן מין אילן.